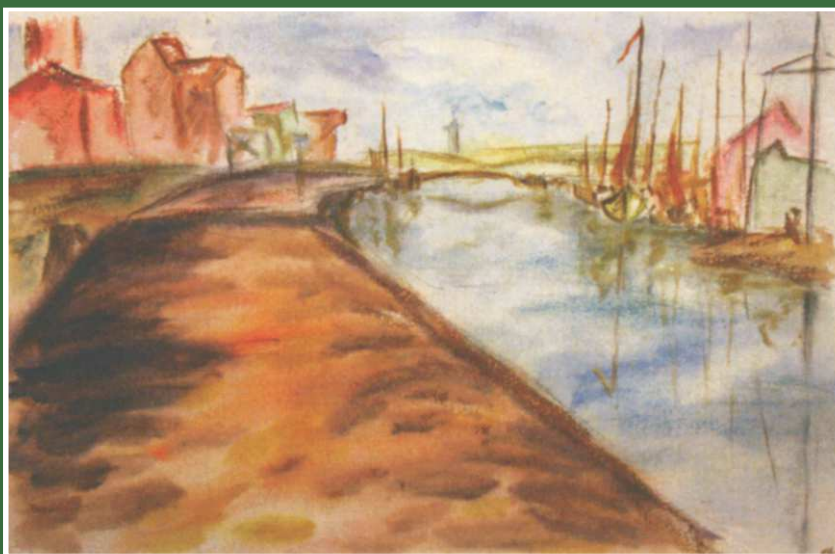

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

Tom XIV

DARŁOWO:

MIGAWKI Z HISTORII MIASTA I OKOLIC

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ
T. XIV

FUNDACJA „DZIEDZICTWO”

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

TOM XIV

DARŁOWO: MIGAWKI Z HISTORII MIASTA I OKOLIC

Redakcja:

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI
JAN SROKA

SŁAWNO–DARŁOWO 2021

Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka (eds.), *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. 14: *Darłowo: Migawki z historii miasta i okolic* [History and Culture of the Sławno region, vol. 14: Darłowo: Snapshots of the town's history and its vicinity]. Fundacja „Dziedzictwo”, Sławno 2021, pp. 236, figs 62, tables 12. ISBN: 978-83-957115-2-7. Polish texts with German summaries.

© Copyright by Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka 2021
© Copyright by Authors

Na okładce: Günter Machemehl, *Port w Darłowie*, akwarela 1934, 76 × 56 cm [w:]
Jemett E. 2012. *Der Maler Günter Machemehl. Zwischen Hesse, Bach und Schmidt-Rottluff*, BoD-Books- on Demand, s. 32

Tłumaczenia na język niemiecki: *Brigida Jerzewska*

Redaktor: *Katarzyna Muzia*
Skład i łamanie komputerowe: *Eugeniusz Strykowski*

Publikację wydano przy finansowym wsparciu Urzędu Miejskiego w Darłowie
oraz Starostwa Powiatowego w Sławnie

Wydawca/Herausgeber: Fundacja „Dziedzictwo”,
76-100 Sławno, ul. Mielczarskiego 7/5

ISBN 978-83-957115-2-7

Druk/Druck: Drukarnia „BOXPOL”, 76-200 Słupsk, ul. Wiejska 28

Spis treści

JAN SROKA (Sławno), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań)	
Migawki z przeszłości Darłowa i okolic – wprowadzenie	7
RAFAŁ WITKOWSKI (Poznań)	
Johann Christian Schöttgen i jego artykuł o dziejach kartuzji darłowskiej z 1721 roku	15
JADWIGA KOWALCZYK-KONTOWSKA (Szczecinek)	
Darłowska rodzina Hemptenmacherów i jej wpływ na życie miasta w XIX wieku	39
MAŁGORZATA ŚWIĄTKOWSKA (Darłowo)	
Port darłowski w latach 1840–1883	59
JÓZEF LINDMAJER (Słupsk)	
Sytuacja społeczna i polityczna na terenie ziemi sławieńskiej w latach 1845–1850 (w tym wydarzenia darłowskie 22 lipca 1848 roku)	75
KRYSTYNA RYPNIEWSKA (Koszalin)	
Nowożytny witraż z kościoła pw. Matki Bożej Częstochowskiej w Dobiesławiu, obecnie w koszalińskiej kaplicy Domu Biskupiego	111
KACPER PENCARSKI (Słupsk, Koszalin)	
Port w Darłowie w okresie międzywojennym	125
EWA GWIAZDOWSKA (Szczecin)	
Dawne pocztówki źródłem wiedzy o Darłównu	153
BRYGIDA JERZEWSKA (Darłowo)	
Rügenwalde – Darłowo w roku 1945: urywki wspomnień	207
STEFANIE NAUMANN (Stockton, Kalifornia)	
Tadeusz Leon Haska in Darłowo, Poland, 1945–1946	215
Indeks osób i nazw osobowych	237
Indeks nazw geograficznych	243

Nowożytnie witraże z kościoła pw. Matki Bożej Częstochowskiej w Dobiesławiu, obecnie w koszalińskiej kaplicy Domu Biskupiego

KRYSTYNA RYPNIEWSKA* (KOSZALIN)

Wprowadzenie

Gotycki kościół parafialny pw. Matki Bożej Częstochowskiej w Dobiesławiu, wzniesiony w połowie XV wieku z cegły i kamienia polnego, orientowany, założono na planie prostokątnym z poligonalnym zamknięciem prezbiterium, czworoboczną masywną wieżą oraz przybudówkami od strony północnej i południowej. Salową przestrzeń budowli oświetlają ostrołukowe okna nawy i półkoliście zamknięte otwory okienne od wschodu, a wieńczą dwuspadowe dachy.

O historii budowlanej kościoła świadczą nie tylko ślady zmian widoczne w architekturze świątyni, ale także wyposażenie wnętrza, na które składają się sprzęty z różnych okresów historycznych. Z pewnością jego najcenniejszym zabytkiem sztuki był wspaniały zespół miniaturowych witraży z 1655 roku, szklanych szybek herbowych oraz szybek z przedstawieniami figuralnymi, wykonany głównie w technice *en grisaille* (Böttger 1892: 4; Hardow 1933–1934: 97–105; Schwarz 1989: 794–795; Kochanowska 2015: 51). Ten wyjątkowy, z uwagi na liczbę i wartości artystyczne, zbiór witrażyków przetrwał niemal w całości. Obecnie znajduje się w oknie kaplicy Domu Biskupiego w Koszalinie.

* Muzeum w Koszalinie, ul. Młyńska 37-39, 75-420 Koszalin, e-mail: rypniewska@muzeum.koszalin.pl

Najwcześniejsza wzmianka dotycząca nowożytnych witraży gabine-
towych, pierwotnie umieszczonych w kościele parafialnym w Dobiesławiu
(niem. Abtshagen), zawarta jest w XIX-wiecznym inwentarzu zabytków
Ludwiga Böttgera. Zapisano tam (Böttger 1892: 4):

W oknie zamknięcia chóru jest szesnaście herbów i przedstawień figuralnych
z XVII wieku, prawie wyłącznie malowanych Schwarzlöt dobrze zachowa-
nych [...]¹.

Notatka, niezwykle cenna z punktu widzenia prowadzonych badań
nad witrażami na Pomorzu Zachodnim, przekazuje jednak tylko część
informacji, które dają pogląd na ówczesny zasób nowożytnych szybek
zamontowanych w tamtejszej świątyni. Czytając ją, nasuwają się kolejne
pytania o: lokalizację wzmiankowanego okna prezbiterium, rodzaj oszkle-
nia, w którym osadzono szybki, ich kształt i wymiary, technikę wykona-
nia poza wzmiankowanym malowaniem czarnym konturem, fundatorów,
okoliczności fundacji, wreszcie autorstwo. Wątpliwości dotyczą również
ich pierwotnej lokalizacji w oknach.

Na obszernie informacje, które dają odpowiedź na większość posta-
wionych pytań, natrafiamy w bezcennym archiwalnym materiale do-
kumentacyjnym opracowanym w latach 30. XX wieku przez Rudolfa
Hardowa, pomorskiego artystę, którego los związał z przedwojennym
Słupskiem.

1. Rudolf Hardow – badacz witraży z Dobiesławia

Rudolf Hardow urodził się w 1878 roku w chłopskiej rodzinie, od
pokoleń osiadłej w miejscowości o nazwie Lübbersdorf, położonej w okolicach
Friedlandu na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Mecklenburg-Strelitz.
Od najmłodszych lat kształcił się w zawodzie nauczyciela – najpierw
w szkole i seminarium dla nauczycieli w Mirow, potem w Królewskiej
Szkole Sztuk w Berlinie. Po uzyskaniu stosownych uprawnień i po pierw-
szych krótkich doświadczeniach zawodowych podjął ostatecznie, w 1907
roku, pracę w słupskiej Średniej Szkole Żeńskiej. Zatrudniono go naj-
pierw na stanowisku nauczyciela rysunku, a wkrótce potem także na-
uczyciela prac ręcznych. Od tego czasu przez trzy kolejne dziesięciolecia
związał życie swoje i najbliższej rodziny ze Słupskiem. Mieszkał tu
i tworzył, pracował jako pedagog i jako artysta. W swojej rysunkowej
twórczości inspirował się pomorską architekturą miast i wsi, pejzażem

¹ Tłumaczenia cytatów z języka niemieckiego K. Rypniewska. Schwarzlöt (niem.
Schwarzlöth) jest techniką witrażową malowania czarnym konturem na szkło.

oraz dokumentował, na różny sposób, tamtejsze zabytki sztuki, historii, etnografii. Niezwykle aktywnie uczestniczył w życiu kulturalnym Słupska, między innymi jako prezes Miejskiego Stowarzyszenia Sztuki. Nade wszystko szczególnie poświęcił się utworzeniu miejskiego muzeum regionalnego. Swoją niestrudzoną pracę zmuszony był przerwać w 1937 roku z powodu choroby, a po przejściu na emeryturę przeniósł się w rodzinne strony do Mirow. Zmarł w 1946 roku (Sellheim 2006; 2008; 2018: 11–14; Fekecz-Tomaszewska 2014: 259–266).

Z pewnością najważniejszym dziełem jego życia stała się dokumentacja pomorskich zabytkowych witraży, niewątpliwie przerastająca wszystkie pozostałe jego dokonania. Słupski rysownik i pedagog uwiecznił w formie opisowej i rysunkowej około 800 witraży nowożytnych z XVI i XVII wieku, które zachowały się w wiejskich kościołach dawnej prowincji Pomorze. Tę ogromną pracę inwentaryzacyjną wykonał w latach 1933–1934 na zlecenie ówczesnego Landesmuseum w Szczecinie (Sellheim 2006: 14; 2008: 15)². W wyniku żmudnej, wykonywanej z niezwykle zaangażowaniem i poświęceniem, dokumentacji opisowej powstały trzy obszerne tomy maszynopisu pod wspólnym tytułem „Witrażownictwo na Pomorzu” (Hardow 1933–1934: 1). Zostały oznaczone przez autora jako: „Band I. Ostpommern” (obszar dawnej rejencji koszalińskiej), „Band II. Westpommern” (dawne Pomorze Przednie) oraz „Band III. Mittelpommern” (obszar złożony z dawnych powiatów: Cammin, Greifenberg, Pyritz, Saatzig, Regenwalde, Nau-gard i Greifenhagen). Każda z ponad stustronicowych części zaopatrzona jest w bibliografię, indeks nazwisk oraz indeks miejscowości. Tom pierwszy poprzedza trzyczęściowy wstęp z krótkimi rozdziałami zatytułowanymi kolejno: „Wiadomości ogólne o witrażownictwie”, „Technika witrażowa”, „Witrażownictwo na Pomorzu Wschodnim”, a zawierającymi ogólne uwagi Hardowa, które wykazują jego duży zakres wiedzy w tej dziedzinie (Hardow 1933–1934: 1–6). Kiedy bierzemy w ręce to unikatowe dzieło, już na pierwszej stronie zauważamy odręczną korektę autora odnoszącą się do zakresu opracowania. Pierwotny tytuł „50 Jahre Glasmalerei in Ostpommern 1575–1625” Hardow zastąpił innym: „Die Glasmalerei in Pommern” (Hardow 1933–1934: 1). Na ten trzytomowy katalog – szczęśliwie w całości zachowany do dziś – złożyła się ogromna praca w terenie; najpierw krótkie tygodniowe rowerowe wyprawy od jednego wiejskiego kościółka do drugiego, a potem dłuższe wyjazdy w ramach nauczycielskiego urlopu. Systematycznie, krok po kroku, powstawał pisany inwentarz nowożytnych witraży zawierający: krótką historię poszczególnych kościołów, szczegółową charakterystykę szkła, lokalizację witraży w świątyni, ich wymiary, opis, in-

² Informacja od Joachima Hardowa, syna artysty.

skrypcje, kolorystykę, dane genealogiczne dotyczące fundatorów i ich rodzin, czasem ocenę stanu zachowania, niekiedy też odnośniki bibliograficzne. Jednak pełna dokumentacja Hardowa, o czym wspomniałam, składała się nie tylko z katalogu pisanego, ale także z barwnych tablic – rysunkowych kopii oryginalnych szkieleł, wykonywanych na papierze techniką tuszu i gwaszu w skali 1:1, wiernie oddających oryginał, jego kompozycję, inskrypcje, kolorystykę. Artysta miał ich wykonać około 800 jako ilustracje do części opisowej (Sellheim 2008: 16; Fekecz-Tomaszewska 2014: 261; Rypniewska 2018: 16–18).

Tablice rysunkowe z kopiami witraży nie przetrwały w całości, większość z nich przepadła. Pomimo braku znacznej liczby rysunków dzisiaj nadal dysponujemy dużą częścią opracowania słupskiego artysty – całością inwentarza opisowego i kilkudziesięcioma rysunkowymi kopiami witraży – niezwykle cennym materiałem archiwalnym dotyczącym pomorskich nowożytnych szkieleł, źródłem, które jest wiernym i szczegółowym zapisem ich stanu przed niemal stu laty.

2. Witrażyki z Dobiesławia w dokumentacji Rudolfa Hardowa

W przypadku nowożytnych witrażyków z Dobiesławia posiadamy opis katalogowy Hardowa, w którym autor odnotował piętnaście szybek, a więc o jedną mniej z szesnastu istniejących jeszcze w 1892 roku. Fundatorem zaginionego witrażyka był Thomas Krentzin, „Provisor” zamieszkujący w Dobiesławiu w 1656 roku, którego nazwiska, jako jedynego z pięciu ówczesnych „Provisores”, brak na zachowanych szybkach. Hardow wskazał na niego w ślad za protokołem wizytacji kościelnej w Dobiesławiu z 1656 roku oraz odnoszącym się do niej późniejszym sprawozdaniem. O miejscu brakującego witrażu napisał (Hardow 1933–1934: 98):

[...] znajdował się na teraz pustym miejscu w prawym oknie wschodnim, drugi od góry po lewej.

W inwentarzu, obok tematu przedstawień, zapisał także kształt witrażyków, ich wymiary, czas powstania, nazwiska fundatorów, technikę wykonania oraz w jednym przypadku zniszczenie szkła. Sporo miejsca poświęcił informacjom historycznym odnoszącym się do fundatorów i przedstawień herbowych.

Opis nieistniejącego dzisiaj witrażu z zespołu piętnastu odnotowanych przez Hardowa w latach 30. XX wieku odnajdujemy w jego katalogu pod pozycją 1.1 (kolejną literą alfabetu) (Hardow 1933–1934: 101A–102):

Prawe okno wschodnie drugi od dołu po prawej. W takim samym owalu tarcza herbowa z gmerkiem [tu zamieszczony jest rysunek gmerku – KR], klejnot herbowy trzy strusie pióra. Podpis: H. Joachimus Brockwedel, pastor w Dobiesławiu 1655. Joachim Brockwedel był piątym ewangelickim pastorem w Dobiesławiu, synem Landrentmeisters Brockwedela z Löcknitz pod Szczecinem. Uczęszczał do gimnazjum w Szczecinie. Od 10.11.1627 roku studiował w Greifswaldzie. Na tę parafię został powołany przez księżnę Elżbietę 25.7.1642 roku. W tym samym roku został wyświęcony [...] zmarł 21.11.1662 roku po dwudziestu latach sprawowania urzędu. Dla kościoła i parafii był bardzo zasłużony [...].

Dalej następuje opis działalności pastora oraz informacje o jego żonie.

Zapis stanu zachowania witrażyków z lat 30. XX wieku pozwala na identyfikację tego zespołu, zbioru wyjątkowego spośród całej grupy jeszcze istniejących dziś witraży nowożytnych na Pomorzu Zachodnim. Cennymi informacjami, które zawiera inwentarz, są zwłaszcza wzmianki o fundatorach malowanych szybek oraz okoliczności fundacji, którą była wizytacja kościelna w Dobiesławiu w 1656 roku. To z tej okazji jej uczestnicy zlecieli wykonanie szesnastu miniaturowych medalionów, na których umieszczono datę roczną 1655 oraz nazwiska darczyńców. W kolejności liter od *a* do *p* Rudolf Hardow opisał zastane w kościele szybki, lokalizując je najpierw w oknach oraz miejscu oszklenia okienne-go, a dalej co następuje (Hardow 1933–1934: 99–105).

1. a) Lewe okno wschodnie u góry po lewej.

W Dobiesławiu [Abtshagen-Wiek] w roku 1648 byli sołtys, 20 chłopów i 2 chałupników. Do chłopów należał Jacob Schwantes, który ufundował ten witraż. [...] Na wyobrażeniu [szybce – KR] jest on nazwany „Provisor”, tzn. zwierzchnik (zwierzchnik kościelny). Ponieważ fundator ma na imię Jacob, to w owalu o wysokości 16 cm i szerokości 12,5 cm, jest przedstawiony św. Jakub Starszy jako wędrujący pielgrzym [...] (Tabl. I: A).

1.b) Lewe okno wschodnie u góry po prawej

W owalu o takiej samej wielkości jak wyobrażenie a) [szybka – KR] jest przedstawiony Apostoł Paweł z mieczem. Podpis: Pagel Lange, Prouisor 1655. Według spisu mieszkańców z 1648 roku w Papenhagen byli sołtys, 17 chłopów, [...] i 4 chałupników. Do chłopów należał, Paul Lange, wymieniony na szybce (Tabl. I: B).

1.c) Prawe okno wschodnie u góry po lewej

W takim samym owalu jest przedstawiony Chrystus z uniesioną prawicą i kulą ziemską w lewej ręce (Salvator). Podpis: Carsten Lütkeschwager, Schultz auffm Papenhagen [sołtys na Papenhagen – KR]. Już we wspomnianym spisie mieszkańców jest wymieniony Carsten Lütkeschwager jako sołtys. W miejscowości zamieszkują jeszcze dwie rodziny o takim samym nazwi-

sku. Według księgi kościelnej w Dobiesławiu Carsten Lütkeschwager został pochowany 8.6.1657 roku, „stary Lütkeschwager” 8.8.1689 roku (Tabl. I: C).

1.d) Prawe okno wschodnie u góry po prawej

W takim samym owalu jak przed chwilą jest przedstawiony św. Juda Tadeusz. Podpis: Hans Boldewan, auffm Papenhagen 1655. Już w 1648 Hans Boldewan był właścicielem Halbhüfnerstelle w Papenhagen. Według księgi kościelnej w Dobiesławiu został pochowany 29.4.1664 roku (Tabl. I: D).

1.e) Lewe okno wschodnie drugi od góry po lewej

W takim samym owalu jest przedstawiony św. Piotr. Podpis: Peter Schwartz, senior provisor 1655. W Dobiesławiu [Abtshagen-Wiek] istnieli w 1648 chłop Peter Schwarte Starszy i Peter Schwarte. Starszy jest nazwany na wyobrażeniu [szybce – KR] według określenia senior [...] (Tabl. II: A).

1.f) Lewe okno wschodnie drugi od góry po prawej

W takim samym owalu jest przedstawiony św. Jan z kielichem w lewej ręce, z którego wychodzi wąż. Podpis: Hans Schmi.../[...] (kawałek szkła odlamany). Hans Schmidt był w 1648 roku sołtysem w Dobiesławiu. Także zamieszkiwał tu chłop Hans Schmidt. Według księgi kościelnej z Dobiesławia Hans Schmidt z Wieke został pochowany 21.5.1697 roku (Tabl. II: B).

Oprócz inskrypcji majuskułą widoczny jest na szybce także napis minuskułą:

Schulz von/[...] Wigk(?),

którego Hardow nie odnotował.

1.g) Prawe okno wschodnie, drugi od góry po prawej

W takim samym owalu jest przedstawiony św. Filip z krzyżem w prawicy i księgą w lewej ręce. Podpis: Marten Rubow, Auffm Papenhagen 1655. W 1648 roku w Papenhagen nie było jeszcze żadnego Martina Rubow, ale występują chłopci Peter Rubow i Jürgen Rubow. Według księgi kościelnej z Dobiesławia Martin Rubow został pochowany 4.2.1658 roku (Tabl. II: C).

1.h) Lewe okno wschodnie, drugi od dołu po lewej

W takim samym owalu jest przedstawione Stworzenie Ewy z ciała Adama przez Boga Ojca. Aureola Boga jest malowana na żółto, podczas gdy poza tym wszystkie wyobrażenia w Dobiesławiu są pracami czarno-białymi. Podpis: Marten Winkelman z Wieke 1655. Już w 1648 roku Martin Winkelman był chłopem w Dobiesławiu-Wieke. Według księgi kościelnej z Dobiesławia Martin Winkelmann został pochowany jesienią 1659, inny o tym samym nazwisku 20.2.1683 (Tabl. II: D).

1.i) Lewe okno wschodnie, drugi od dołu po prawej

W takim samym owalu są przedstawione odwiedziny Nikodema u Chrystusa w nocy. Światło świecy, która pali się w pięknym świeczniku na stole pomie-

dzy obiema postaciami, jest znowu malowane na żółto. Podpis: Hans Wigmann, krawiec z Wieke (auff der wigk) 1655. Krawiec Hans Wigman w 1648 roku nie jest wymieniany, ale chłop David Wichmann. Możliwe, że krawiec nie miał własności ziemskiej, był więc zapewne wolny od podatku (Tabl. III: A).

1.k) Prawe okno wschodnie, drugi od dołu po lewej

W takim samym owalu jest przedstawiony herb. W szarej tarczy czaszka, poniżej dwie leżące skrzyżowane kości. Z czaszki wyrastają po przekątnej w prawo gałąź z żółędziem, pionowo w górę gałąź z lilią, po przekątnej w lewo gałąź z kwiatem. Klejnot herbowy z trzema strusimi piórami. Podpis: Gotfrid Ernst Wittig, sekretarz kamery książęcej 1655 (Tabl. III: B).

Dalej następują obszerne informacje genealogiczne i historyczne dotyczące postaci G. E. Wittiga.

1.l) Prawe okno wschodnie, drugi od dołu po prawej

[W tym miejscu Hardow opisał witrażyk, który dziś nie istnieje – por. wyżej – KR]

1.m) Lewe okno wschodnie, na dole po lewej

W takim samym owalu jest przedstawiona walka Jakuba z aniołem. Podpis: Jacob Plate, Disler 1655.

W Dobiesławiu-Wiek był w 1648 roku Kossät Jacob Plate, o którego zapewne chodzi. Również byli wymienieni chłopci Joachim Plate i Hans Plate. W Paphenhausen był wymieniony także chłop Hans Plate (Tabl. III: C).

1.n) Lewe okno wschodnie, na dole po prawej

W takim samym owalu herb. Na białej tarczy ozdobionej pnączami ukośna belka od góry z prawej do dołu z lewej. Na niej 3 liście koniczyny. W klejnocie herbowym panna z liściem koniczyny w każdej ręce. Podpis: Christianus Grosius: D. et Superintendens 1655. Christian Groß był Generalsuperintendentem w Kołobrzegu (Tabl. III: D).

Dalej zawarte są informacje o jego karierze zawodowej oraz życiu prywatnym.

1.o) Prawe okno wschodnie, na dole po lewej

W takim samym owalu herb: W białej tarczy trzy sześcioramienne gwiazdy, na hełmie lew wyrastający na prawo: Podpis: M. Gregorius Pepelovius, Pastor et prepositus. Rügenwaldensis 1655. [...] Był on dziewiątym ewangelickim duchownym w Darłowie (Tabl. IV: A).

Dalej zawarte są informacje z życia zawodowego i osobistego.

1.p) Prawe okno wschodnie, na dole po prawej

W takim samym owalu herb szlachty von Güntersberg. W tarczy ozdobionej białymi cienkimi pnączami jest ukośna belka od góry z prawej na dół po lewej. Na niej trzy czarne głowy dzików skierowane na prawo. W hełmie kape-

lusz z głową dzika, na którym w środku i na prawo dwie na lewo trzy pióra czapli. Podpis: Frantz v. Guntersberg. Książęco-elektorski tajny radca i kapitan w Darłowie.

Hardow pisze ponadto o jego karierze i służbie państwowej, podaje wskazówki heraldyczne, a także dotyczące życia prywatnego. Zapisał:

W kościele w Pniewie, w powiecie Szczecinek jest zachowany zniekształcony barwny witraż z herbem von Günterberg (Tabl. IV: B).

3. Wartości poznawcze witrażyków i ich dokumentacji

Przytoczony w obszernych fragmentach materiał archiwalny oraz opracowanie Hardowa w ogólności przekazują o witrażach z Dobiesławia nie tylko wiele informacji historycznych, ale także z zakresu historii sztuki, co stanowi dziś unikatowe źródło dla badań nad witrażami. Miniatury szybki dokumentują przede wszystkim żyjące wówczas osoby odpowiedzialne za sprawy kościoła, które były także członkami rady kościelnej oraz uczestnikami wizytacji w Dobiesławiu w 1656 roku (Hardow 1933–1934: 97–105; Schwarz 1989: 795). Utrwalono w ten sposób: pastarów, chłopów, krawca, sołtysa z Dobiesławia i Papenhagen, sekretarza kamery książęcej, superintendenta, tajnego radcę i kapitana z Darłowa. Każdą z osób przyporządkowano herbowi lub przedstawieniom figuralnym: postaciom apostołów i świętych oraz scenom biblijnym. Niezwykle wysoki poziom artystyczny miniaturowych kompozycji sugeruje, że mogły powstać w pracowni artysty związanego z rezydencją książęcą, być może dworem darłowskim księżnej Elżbiety (Kochanowska 2015: 51). Sam Hardow pisząc na temat malarzy mistrzów witrażystów w odniesieniu do Pomorza Zachodniego zauważa, że ustalenie ich nazwisk utrudniały wędrówki rzemieślników za pracą między miejscowościami i krajami. Dużym utrudnieniem był też brak archiwaliów. W kronikach kościelnych (jeśli nawet się zachowały) rzadko odnoszono się do tak dawnych czasów. Rachunki kościelne albo nie były przechowywane, albo przepadały w pożarach lub były niszczone przez nieuwagę. Za Ludwigiem Böttgerem, jego katalogiem zabytków architektury i sztuki, przytacza dwa nazwiska witrażystów: malarza Georga Hackfuhrta i malarza Foxkircha. Ten ostatni żył w 1632 roku, mógł zatem około roku 1600 być czynnym witrażystą. Przywołuje również pracę W. Borchersa, wskazującego na nazwiska kilku mistrzów ze Szczecinka, którzy byli prawdopodobnie osadnikami z Czech. Hardow pisze ponadto o istniejących przekazach wymieniających nazwisko mistrzów Seytz lub Zeise – ojca i syna, którzy całą okolicę od 1584

roku zaopatrywali w naczynia szklane. Spośród witrażystów wymienia dalej: Urbana Kuncke (1595 rok), Hansa Tibbela (Tobell, 1615 rok) oraz Thomasa Lorentza i Jacoba Schindelera, a także malarza Joachima Rönne'a, który sam sygnował witraż w 1591 roku w Dżisnej w powiecie Kamień Pomorski (Hardow 1933–1934: 8). Autora witraży z Dobiesławia nie można wskazać z nazwiska. Być może nie był też jedynym, co może sugerować widoczna różnica sposobu malowania miniatur herbowych i figuralnych. Nie wszystkie witrażyki są równie starannie i płynnie malowane.

Zespół pierwotnych miniaturowych medalionów został wykonany z bezbarwnego szkła techniką *en grisaille*. Malowane były patyną i czarnym konturem lawunkowo w kilku warstwach. Światła wybierano z patyny, prawdopodobnie piórem lub patyczkiem. W dwóch witrażach widoczne jest lazuirowanie srebrem. Czytamy o tym także w opisie katalogowym Hardowa, gdzie wspominał o kolorze żółtym. Listwy z ołowiu zamontowano wtórnie w latach 70. XX wieku. Wówczas zostały wykonane prostokątne obramienia witraży, prawdopodobnie ze szkła antycznego pokrytego brązową patyną³. Owalne herby i przedstawienia figuralne pierwotnie nie miały obramienia, były osadzone najpewniej wprost na siatce romboidalnych ołowianych listew wypełniającej okna.

Z przytoczonych przekazów, zawartych w literaturze oraz archiwaliach, wiemy o dwukrotnym przemieszczeniu malowanych szybek – najpierw w samym kościele, miejscu ich pierwotnej lokalizacji, następnie w latach 70. XX wieku, kiedy przeniesione zostały z Dobiesławia do Koszalina.

W katalogu zabytków z 1892 roku L. Böttger (1892: 4) pisał o zastanych w Dobiesławiu „[...] szesnastu witrażykach w oknie, malowanych prawie wyłącznie schwarzlot dobrze zachowanych”. Z zapisu wynika, że w tamtym czasie wszystkie znajdowały się w jednym oknie zamknięcia prezbiterium. Hardow natomiast, w latach 30. XX wieku, zastał piętnaście miniatur umieszczonych w dwóch oknach wschodnich, po osiem w każdym. W prawym oknie wschodnim odnotował puste miejsce po brakującym owalu.

Po II wojnie światowej, w 1965 roku na karcie dokumentacyjnej służb konserwatorskich zawarto informację o istnieniu w dobiesławskim kościele czternastu witrażach (Łuszczyńska, Dąbrowska 1965). W tym cza-

³ Jest to opinia Marcina Czeskiego z Katedry Konserwacji i Restauracji Ceramiki i Szkła na Akademii Sztuk Pięknych we Wrocławiu oraz członka zespołu badawczego pracującego pod kierunkiem K. Rypniewskiej nad projektem pt. „Witraże na Pomorzu Zachodnim”, prowadzonym przez Muzeum w Koszalinie i Akademię Sztuk Pięknych we Wrocławiu pod patronatem Europejskiej Akademii Witrażownictwa – Fundacji w Nadrenii Północnej-Westfalii. Na karcie zabytków ruchomych WUOZ, Delegaturze w Koszalinie, wykonanej przez D. Horoszko w 1993 roku, jest mowa o przepołowieniu witraży w związku z ich przeniesieniem w 1976 roku do Koszalina. Wówczas zapewne wykonano prostokątne obramowania witrażyków.

się zatem brakowało w Dobiesławiu już dwóch szybek z pierwotnego zespołu. W 1976 roku czternaście XVII-wiecznych kościelnych witraży przeniesiono z Dobiesławia do Domu Biskupiego w Koszalinie i osadzono w jednym oknie kaplicy, złożonym z czterech kwater, dodając, wykonane w 1977 roku w Krakowie, dwa nowe owale wzorowane na witrażkach historycznych (Horoszko 1993). Na czas ich powstania wskazuje sygnatura umieszczona na jednym z nich. Przeniesienie to związane było z powołaniem diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej i zamieszkaniem, w połowie lat 70. XX wieku w Koszalinie, jej pierwszego biskupa, a być może też z, możliwym w tamtym czasie, remontem kościoła w Dobiesławiu.

Zespół szklanych medalionów z Dobiesławia z 1655 roku jest z jednej strony, charakterystycznym przykładem sztuki witrażowej tego czasu, z drugiej zaś stanowi wyjątkowy przykład istniejących do dziś XVII-wiecznych witrażyków na Pomorzu Zachodnim. W epoce nowożytnej miniatury witrażowe zastąpiły witraże średniowieczne, wypełniające całe ogromne okna ówczesnych świątyni. Okres renesansu położył kres barwnym kompozycjom witrażowym oraz mrocznym przestrzeniom kościelnym, wprowadzając w ich miejsce oświetlenie wewnątrz jasnym światłem. Wraz z wprowadzeniem reformacji małe witrażyki montowano w bezbarwnych oszkleniach okien, które zapewniały wystarczający dostęp światła protestantom czytającym pieśni ze śpiewników i modlitwy z modlitewników. Jednocześnie w krajach luterzańskich w tym czasie pojawiło się wyraźne dążenie do rezygnacji w świątyniach ze zbędnego bogactwa na rzecz prostoty i skromności.

Nowożytne witrażyki świeckie zdobiły, jako element dekoracyjny, okna ratuszy i domów zamożnych mieszczan. Szybki o treściach religijnych, montowane w kościołach oraz świątyniach rezydencjonalnych, zaświadczały o zamożności, hojności i pobożności fundatorów. Niosły treści religijne oraz, jako zadanie nadrzędne, treści dydaktyczne, które miały obrazować Pismo Święte, unaoczniać wątki z kazań, pomagać w ich zrozumieniu i zapamiętaniu. Miniatury okrągłe, owalne, prostokątne, rombowe, wieloboczne montowane były w oszkleniu szyb o kształcie okrągłym (tzw. gomółki) lub wielobocznym, romboidalnym, prostokątnym, oprawionych w ołowiane listwy (Birecki 2018: 16–18; Kochanowska 2015: 47; Sujecka 2015: 12).

Podsumowanie

Witrażowe miniatury z Dobiesławia przetrwały niemal w całości w dobrym stanie. Z odnotowanych w końcu XIX wieku szesnastu szybek, następnie opisanych przez Rudolfa Hardowa piętnastu, do dziś zachowało

się czternaście. W ciągu lat zmieniały swoją lokalizację; z jednego okna prezbiterium z czasem przeniesiono je do dwóch, po czym obecnie ponownie widnieją w oszkleniu jednego. Pojawia się jeszcze pytanie, które pozostanie bez odpowiedzi, o pierwotną lokalizację owalnych szybek. Być może w XVII wieku zostały ulokowane w kilku kościelnych oknach, a potem przeniesiono je do jednego w prezbiterium? Hardow uwiecznił witrażyki umieszczone w dwóch oknach wschodnich, czyli w prezbiterium, a w każdym z nich usytuowane pionowo w dwóch rzędach po cztery. Nie mamy dziś pewności, w jakim oszkleniu zostały osadzone. Hardow nie zapisał tej informacji, zawierać ją mogły jego barwne tablice rysunkowe, jednak te nie przetrwały. Pierwotnie mogły być osadzone w oszkleniu romboidalnym jako powszechniejszym na terenie Pomorza Zachodniego. Owalne szybki o wymiarach 16 cm × 12,5 cm wyobrażają apostołów i świętych: Piotra, Pawła, Jana Ewangelistę, Jakuba, Filipa, Judę, przedstawiają Boga Ojca, sceny biblijne „Stworzenie Ewy” oraz „Odwiedziny Nikodema u Chrystusa”, a także herby z inskrypcjami majuskułą i minuskułą dotyczącymi ich fundatorów.

Wyróżnia je wysoki, choć zróżnicowany, poziom artystyczny oraz zachowana znacząca liczba *in situ*, będąca poza zbiorem muzealnym. Reprezentuje piękny przykład ówczesnej techniki *en grisaille* (schwarzlot), w tym przypadku z przedstawieniami herbowymi oraz figuralnymi. Technika malowania czarnym konturem na bezbarwnym szkłe spotykana była na tym terenie obok witraży malowanych barwnymi emaliami.

W obrębie dawnej rejencji koszalińskiej istniejące w latach 30. XX wieku witrażyki nowożytnie, w większości, powstały w latach 1575–1625. Po 1625 roku występowały już tylko czarno-białe szybki, z których najmłodsza pochodziła z 1743 roku. W podanym zakresie czasowym odnotowano wówczas łącznie 168 witraży, a także dwa wcześniejsze oraz 36 powstałych później. Jednak, na co wskazywały ówczesne archiwalia, zasób witraży nowożytnych pierwotnie był znacznie większy. Po pierwszej ćwierci XVII wieku ich liczbę znacząco zmniejszyła przede wszystkim wojna 30-letnia, ale także pożary i brak zrozumienia potrzeby ochrony miniaturowych kompozycji (Hardow 1933–1934: 6).

Prace katalogowe Rudolfa Hardowa stanowią dziś unikatowe i bezcenne źródło badań nad pomorskim witrażownictwem. Są zapisem nowożytnych witraży w latach 30. XX wieku, który dziś, blisko sto lat później, pozwala na ich porównanie ze stanem istniejącym. Umożliwia określenie stopnia zaistniałych zniszczeń, daje możliwość prześledzenia historii omawianej grupy witraży, pozwala na szczegółowe opracowanie tych wyjątkowych dzieł z punktu widzenia historii sztuki protestanckiej, uwzględniającej ikonografię, warsztaty, datowania, fundacje, technikę wykonania. Zachowana dokumentacja to bezcenny materiał dla ich konserwacji i rekonstrukcji.

Bibliografia

- BIRECKI P. 2018. Witraż jako element kreacji przestrzeni architektonicznej kościołów ewangelickich w Prusach Zachodnich, [w:] *Witraże na Pomorzu Zachodnim. Sztuka witrażowa do 1945*, K. Rypniewska (red.), Koszalin: Muzeum w Koszalinie, 24–31.
- BÖTTGER L. 1892. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungs – Bezirks Köslin, Die Kreise Köslin, Kolberg-Körlin, Belgard und Schlawe*, Bd. I, H. 3, Stettin: Commissions-Verlag von Léon Saunier's Buchhandlung.
- FEKECZ-TOMASZEWSKA B. 2014. Rudolf Hardow (1878–1946). Niestrudzony miłośnik witraży, [w:] *Nie tylko art deco. Sztuka witrażowa w okresie międzywojennym*, B. Fekecz-Tomaszewska, M. Ławicka (red.), Kraków–Legnica: Stowarzyszenie Miłośników Witraży „Ars Vitrea Polona”, 259–266.
- HARDOW R. 1933–1934. *Die Glasmalerei in Pommern*, Bd. I: *Ostpommern*, Stolp [maszynopis, zbiory prywatne].
- HOROSZKO D. 1963. *Karta Zabytków Ruchomych* [archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Koszalinie].
- KOCHANOWSKA J. 2015. Skarby Pomorza Zachodniego – witraże herbowe i figuralne z XVI–XVII w., *Zeszyty Siemczyńsko-Henrykowskie* 5: 39–50.
- ŁUSZCZYŃSKA E., DĄBROWSKA B. 1965. *Karta Zabytków Ruchomych* [archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Koszalinie].
- RYPNIEWSKA K. 2018. Nowożytny witraż z okolic Koszalina, [w:] *Witraże na Pomorzu Zachodnim. Sztuka witrażowa do 1945*, K. Rypniewska (red.), Koszalin: Muzeum w Koszalinie, 16–17.
- SCHWARZ H. 1989. Abtshagen, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II: *Die Städte und Landgemeinden*, M. Vollack (Hrsg.), Husum: Husum Druck und Verlags-Gesellschaft, 793–796.
- SELLHEIM I. 2006. *Słupsk i Pomorze w rysunku i grafice Rudolfa Hardowa*, Kluki: Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach.
- SELLHEIM I. 2008. *Rudolf Hardow. Słupsk i Pomorze w rysunku i grafice*, Słupsk: Muzeum Pomorza Środkowego.
- SELLHEIM I. 2018. Rudolf Hardow – rysownik i dokumentalista Pomorza Zachodniego, [w:] *Witraże na Pomorzu Zachodnim. Sztuka witrażowa do 1945*, K. Rypniewska (red.), Koszalin: Muzeum w Koszalinie, 11–14.
- SUJECKA A. O. 2015. „Sola scriptura”. *Biblijne malarstwo i grafika pomorskich protestantów od XVI do XX wieku*, Słupsk: Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku.

Neuzeitige Mosaikfenster der Matki Bożej Częstochowskiej Kirche in Dobiesław (heute in der Kapelle des Bischofssitzes in Koszalin)

Zusammenfassung

Die Mosaikfenster aus der Hälfte des 17. Jh. in der Kirche in Dobiesław (Abtshagen) Kreis Sławno (Schlawe) sind eines der wertvollsten Relikte der Mosaikfensterkunst in Hinterpommern. Sie bestehen aus 14 Glasscheiben mit

Wappen und Figuren in *en grisaille* Technik aus dem Jahr 1655. Diese fast vollständige außergewöhnliche künstlerische Sammlung befindet sich in der Kapelle des Bischofssitzes in Koszalin.

Die Identifizierung und gänzliche Aufarbeitung dieser bisher unbekannten gläsernen Miniaturen stammt von Rudolf Hardow. Der pommersche Künstler aus Stolp hat das archivale Material in den 30er Jahren des 20. Jh. zusammengestellt. Unter den über 800 beschriebenen und illustrierten pommerschen Glasfenstern aus dem 16. und 17. Jh. befanden sich auch die schwarz-weißen Medallions i- aus Abtshagen. Sie bestehen nur aus Fragmenten, jedoch sind wir heute im gesamten schriftlichen Inventarisierungsbesitz dieser wertvollen Kompositionen. Dank Hardows Auflistung der erhaltenen Mosaikfenster in Pommern von vor fast 100 Jahren, haben wir auch Kenntnisse über Vitragen in anderen Dorfkirchen.

Die ovalen gläsernen schwarz-weiß bemalten Fenster aus Abtshagen zeigen uns die Spiegelbilder der früheren Gesellschaft, Namen ihrer Stifter, Dorfbewohner, Mitglieder der Pfarrei und Kirche, Fragmente der Geschichte des Kreises Schlawe. Sie sind auch ein wertvolles Zeugnis der Geschichteter protestantischen Mosaikfenstermalkunst des 16. und 17. Jh., die mit wunderschönen bunten Emaillefarben bemalten und *en grisaille* Technik angefertigten Mosaikfenster aus Abtshagen. Die schwarz-weißen gläsernen Miniature sind wertvolle historische und künstlerische Beispiele aus früheren Zeiten.

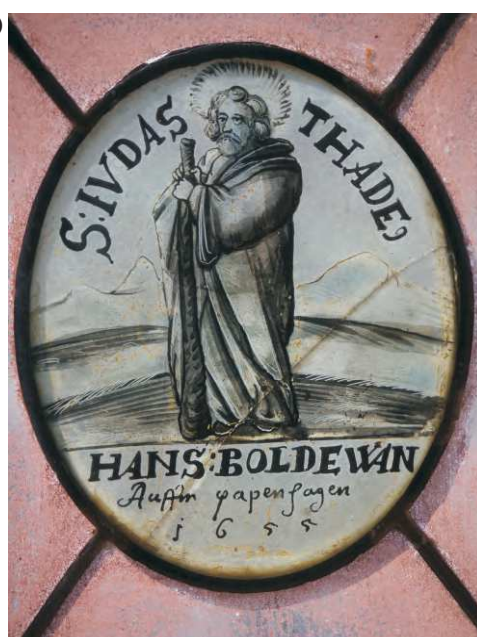
TABLICA I

A B

C D

Tabl. I: Święty Jakub Starszy (A), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.a. Święty Paweł (B), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.b. Chrystus Salvator Mundi (C), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.c. Święty Juda Tadeusz (D), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.d. Szkło bezbarwne, ołów, en grisailles, 1655 rok. Fot. M. Adamczak, zbiory Muzeum w Koszalinie

TABLICA II

Tabl. II. Święty Piotr (A), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.e. Święty Jan (B), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.f. Święty Filip (C), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.g. Stworzenie Ewy (D), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.h. Szkło bezbarwne, ołów, en grisailles, 1655 rok. Fot. M. Adamczak, zbiory Muzeum w Koszalinie

TABLICA III

Tabl. III. Odwiedziny Nikodema u Chrystusa (A), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.i. Herb Gotfrida Ernsta Wittiga (B), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.k. Walka Jakuba z aniołem (C), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.m. Herb Christiana Grośa (D), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.n. Szkło bezbarwne, ołów, en grisailles, 1655 rok.

Fot. M. Adamczak, zbiory Muzeum w Koszalinie

TABLICA IV

Tabl. IV. Herb darłowskiego pastora George'a Pepelowa (A), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.o. Herb Franza von Güntersberga (B), pozycja w inwentarzu R. Hardowa 1.p. Szkło bezbarwne, olów, en grisailles, 1655 rok. Fot. M. Adamczak, zbiory Muzeum w Koszalinie

Fundacja „Dziedzictwo” powstała w 1991 roku w Sławnie. Jej celem jest szeroko rozumiana ochrona zabytków archeologicznych ziemi sławieńskiej, a także ochrona krajobrazu kulturowego, którego częścią jest dziedzictwo archeologiczne. Działalność Fundacji polega na finansowaniu i organizacyjnym wspieraniu badań naukowych, publikowaniu i upowszechnianiu wyników tych badań, wspomaganiu działalności konserwatorskiej, współpracy z władzami lokalnymi w aktywnej ochronie dziedzictwa kulturowego i włączaniu go w życie społeczne mieszkańców, prowadzeniu działalności popularyzującej zabytki i krajobraz kulturowy oraz uczestnictwo w procesie wychowania dzieci i młodzieży z położeniem nacisku na kształtowanie świadomości historycznej i szacunku dla świadectw przeszłości.

Od 2002 roku Fundacja wydaje serię pn. „Historia i kultura ziemi sławieńskiej” podejmującą problematykę procesów historycznych, kulturowych i przyrodniczych kształtujących przeszłe i współczesne oblicze ziemi sławieńskiej. Wszystkie publikacje Fundacji Dziedzictwo dostępne są na stronie: www.archeo.edu.pl/dziedzictwo

* * *

Fundacja „Dziedzictwo”
ul. Mielczarskiego 7/5, 76-100 Sławno
www.archeo.edu.pl/dziedzictwo

ISBN: 978-83-957115-2-7

